

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС З ГОРОДИЩА ЛИСТВИН

Дослідження керамічного матеріалу - найчисленнішої групи знахідок та найбільш інформативної категорії археологічного матеріалу є одним з головних наукових завдань майже всіх історичних періодів, якими займається археологія. Саме ця група знахідок є найважливішим датуючим матеріалом у дослідженнях проблеми часу заснування та функціонування городища.

В результаті багаторічних розкопок городища Листвина скомплексовано велику керамічну колекцію, яка налічує понад 10 тис. одиниць фрагментів кераміки, що походить як з житлово-господарських комплексів, так і з культурного шару городища. Лише близько десяти посудин вдалось повністю реконструювати, але і цей матеріал дає можливість скласти досить повне уявлення про характер та вигляд комплексу кераміки.

Незначна товщина (до 0,6 м) культурного шару дитинця та посаду, звідки походить керамічний матеріал, не дає чіткої стратиграфії залягання будівельних горизонтів функціонування городища, що ускладнює виділення повних хронологічних сукупностей кераміки. З огляду на ці обставини вирішено

застосувати для вивчення керамічної колекції один з найефективніших на сьогодні методів, а саме - статистично-математичний аналіз, придатний для опрацювання об'ємних керамічних комплексів.¹

Уся кераміка з городища виготовлена за допомогою ручного гончарного круга (за винятком великих мисок, поверхня яких обточувалась та загладжувалась на крузі). Для закріплення глини на крузі його площадку посипали крупнозернистим піском, відбитки якого простежуються на денцях посудин. Денця формувалися різним способом: вигніталися від руки або виточувалися на крузі.

Переважає більшість денців має плоску в перерізі форму, зрідка ввігнуту. По слідах, які вдається візуально фіксувати на стінках окремих посудин, можна судити, що горщики формувались за допомогою валиків спірально-кільцевим ліпленням. Потім м'якою шкіркою або тканиною, змоченими водою, згладжували нерівності вже сформованої посудини.

Основна маса гончарних виробів з Листвина виготовлена з тіста, яке було насичене домішками дрібного і крупнозернистого піску різного процентного вмісту. Дуже часто до такого тіста як необхідні компоненти входили органічні речовини. Незначну частку на цьому фоні

1. Каменецкий И.С. Датировка слоя по процентному соотношению типов керамики //МИА СССР. -1965. -С.129.

становить начиння, для виготовлення якого застосовували глиняну масу, насичену крупнозернистими домішками шамоту, жорстви та слюди.

Асортимент продукції - горщики, миски, пательні, друшляки, накривки, причому різної ємності горщики були головними різновидами побутового призначення впродовж усього часу існування городища. Розглянемо детальніше особливості морфології горщиків.

Найбільш численними у Листвині були посудини, що мали діаметр вінець 170-210 мм - вони становили 42,7 % від загальної кількості виробів. У дещо меншій кількості виявлені невеликі горщики з вузьким горлом, в яких діаметр коливається в межах 100-150 мм. Ці посудини становлять всього 30,5 %. Широкогорлі горщики з діаметром вінець понад 210 мм тут не набули значного поширення - їх виявлено лише 19,7 %. Обмір параметрів донець показав, що переважна більшість (71 %) горщиків - широкодонні (діаметром 70-90 мм), при цьому діаметр донець був рівний або дещо менший (максимально в 1,5 раза) за діаметр основи горловини. Обстежуючи загальні пропорції посудин, візуально відзначено численні варіанти їх обрисів у межах певних форм. Традиційний словесний опис таких різновидів не дав чіткого уявлення про те, в яких же межах відбувалося коливання параметрів як самої форми посудини, так і складових елементів її конструкції (вінчики, шийки, плічка,

придонної частини), що є важливим під час з'ясування питань, пов'язаних з хронологією та періодизацією кераміки. У зв'язку з цим було застосовано обчислення показників форми за такими формулами:¹

$$\text{ФА (відносна висота шийки)} \quad \frac{P_6}{P_2}$$

$$\text{ФБ (ступінь відхилу шийки від осі горщика)} \quad \frac{P_1 - P_2}{2 P_6}$$

$$\text{ФВ (відносна висота плічок)} \quad \frac{P_7}{P_3}$$

$$\text{ФГ (ступінь опуклості плічок)} \quad \frac{P_4 - P_2}{2 P_7} ,$$

де: P_1 - діаметр по вінчику, P_2 - діаметр основи шийки, P_3 - діаметр у найбільшому розширенні тулуба, P_4 - діаметр денця, P_6 - загальна висота шийки, P_7 - загальна висота плічок.

Майже у половини (43,3%) листвинських горщиків сформована шийка середньої висоти, яка характеризується значним ступенем розхилення назовні (показник ФБ коливається у межах від середнього до дуже сильного), що надавало їй доброї профільованості. У меншій кількості відзначена шийка висока (30,1%) і дуже висока (16,6%),

1. Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок //СА. -1973. -№1. -С.114-136.

які, як досить подібні різновиди, на загальному фоні посудин разом становлять помітний відсоток (46,7%). Дуже висока шийка, як правило, - слабопрофільована, що викликано незначним ступенем відхилу назовні (показник ФБ коливається в межах від дуже слабого до слабого). Горщики, у яких шийка має незначну висоту, налічуються одиницями. Отже, для Листвина характерні посудини з середньою добре профільованою і високою та дуже високою слабопрофільованими шийками. У цих горщиків відзначено плічка різної висоти і різного ступеня опуклості. Найбільшого поширення набули зразки горщиків з дуже довгим (33,3%) і довгим (36,7%) слабопрофільованим плічком. У незначній кількості (9,9%) побутували посудини з коротким помітно профільованим плічком. Нарівні з ними поширені горщики з середніми плічками (13,3%), здебільшого дуже слабо опуклими, які завдяки незначній висоті мали добре профільовані обриси.

Сукупний аналіз листвинської кераміки за формою вінчиків показав, що вони представлені чотирма моделями: гранчастою, манжетною, валико-гранчастою і валико-манжетною. Найхарактернішими протягом усього періоду функціонування Листвина були різновиди вінчиків манжетної моделі, які становлять 69,3%. У незначній кількості зафіксовано модифікації інших моделей: гранчасті - 0,3%, валико-гранчасті - 9,2%, валико-манжетні - 11,6%.

Кореляційна характеристика всіх складових горщика показала, що в цілому більшість листвинських посудин мала опуклобоку форму зі слабопрофільованими довгими і дуже довгими вінцями, розміщеними майже посередині загальної висоти. Горловина при цьому була вузька, рівна або в 1,5 раза більша від діаметра денця; шийці притаманний різний профіль, форма якого характеризується диференціацією висоти і ступеня відхилу назовні. На таких посудинах зафіксована основна маса манжетних і гранчастих вінчиків. На цьому фоні значний відсоток (близько 40%) становлять горщики, форма яких близька до зрізаного конуса - так звані конусоподібні. Для них характерні високопідняті, добре профільовані короткі плічки, розміщені у верхній третині загальної висоти посудини, а також широка горловина, яка, іноді аж у 2,5 раза більша від діаметра денця. На цих горщиках трапляються здебільшого валико-гранчасті та валико-манжетні вінчики.

Отже, листвинські горщики репрезентовані двома формами - опуклобокою і конусоподібною, в межах яких розрізняються, як згадано вище, окремі різновиди за профілем плічок, шийки і вінчика. Щоб визначити з урахуванням цих різновидів можливість існування сукупностей кераміки в межах вузьких хронологічних періодів, проведено ретельний аналіз керамічних комплексів по житлових спорудах, виявлених на посаді городища.

Результати цих досліджень показали, що кераміка з житлово-господарських комплексів репрезентує приблизно таку ж картину співвідношення різних типів загальних пропорцій посудин та їхніх вінець, як у цілому на городищі. Це пояснюється тим, що в заповнення котловану споруди після припинення її функціонування потрапляли уламки посуду з культурного шару. Листвинське городище існувало безперервно якийсь відрізок часу, звідси і відсутність у стратиграфії заповнення споруд стерильних прошарків, які б дали змогу вирізнити окремі хронологічні сукупності кераміки. Більшою інформативністю, на наш погляд, володіють уламки посуду з долівки жител, однак і тут не можна бути цілковито впевненим, що їх наявність не має випадкового характеру. Ці обставини надзвичайно ускладнюють справу щодо загального датування кераміки, особливо розробки її періодизації.

Необхідно також мати на увазі, що виявлені в спорудах речі з датуючими властивостями (наприклад: у Ж-6 /посад/ пряжка від пояса, ключ; у Ж-2 /дитинця/ сокира, наконечник стріли; у Ж-1 /дитинець/ наконечник стріли з втульчастим черешком, ключ, бронзовий перстень) у зіставленні з керамікою дають змогу датувати останнє житло в загальних рисах і то широким хронологічним діапазоном в 100-200 і більше років. У цих умовах особливої ваги набуває кераміка, зафіксована в розвалах

печей. Володіючи більшою мірою достовірності, що вона належить тій чи іншій споруді, ця сукупність уламків посуду може засвідчити про модифікації горщиків, що співіснували. Однак для розробки періодизації кераміки цього явно недостатньо. Тому особлива увага була приділена пошукам надійних датованих аналогій і порівняльній характеристиці їх з комплексами листвинської кераміки, що походять з долівки і з розвалу печей споруд. Це, по-перше, дасть змогу встановити крайні межі побутування листвинської кераміки, по-друге, виділити окремі хронологічні сукупності їх.

Зокрема, на підставі речового матеріалу, виявленого в культурному шарі і заповненні споруд (висячі пружинні замки, калачеподібні кресала, наконечники копій-сулиць, срібна вушна підвіска та низка інших предметів), нижня хронологічна межа існування городища Листвин визначається X ст., а верхня відсувається аж до середини XII. Автоматично цим же хронологічним діапазоном повинна була б датуватися кераміка. Однак дані порівняльної характеристики керамічної колекції з Листвина та інших широко досліджених городищ дають змогу значно звузити період існування листвинського городища.

Так завдяки успішним розкопкам літописного Звенигорода в науковий обіг уведено добре датовані дендрохронологічним аналізом житлово-господарські споруди з північно-східного пригороду, де зафіксовано

три будівельні горизонти.¹

Основний час існування більшості споруд пригороду припадає на першу половину XII ст. Нижня хронологічна межа функціонування пригороду визначається 1002 роком за дендродотом настилу найнижчого ярусу з мостової.² Отже, теоретично городище в Листвині і літописний Звенигород могли співіснувати протягом останньої чверті XI - середини XII ст. Однак порівняльна характеристика керамічних комплексів з житлово-господарських споруд тільки нижнього будівельного горизонту Звенигородського пригороду з листвинською керамікою вже показала різку відмінність артефактів за низкою ознак: за формою вінчика, текстурою, декоруванням, асортиментом виробів. Найбільш показовою при цьому є різниця в оформленні профіля вінчика - ступінь подібності Звенигородської і листвинської кераміки за формою вінець досягає всього лише 17%. Це означає, що городище Листвин і згаданий пригород Звенигорода або співіснували якийсь час, або змінювались хронологічно. Однак основною формою вінець у керамічних комплексах споруд нижнього будівельного горизонту Звенигородського пригороду була валикова модель, поява і поширення якої, згідно з дендрохронологією та стратиграфією, визначається початком

1. Свешніков І.К. Дослідження давнього Звенигорода в 1982-1983 рр. // Археологія. -1987. -№57. -С. 94-101.

2. Там же. -С. 102.

80-х років або останньою чвертю XI ст. За дендрошкалою Берестя поява вінчиків валикового типу також відноситься на кінець XI ст.¹

Приблизно цим же часом датується поява валикового вінчика на території Середнього Подніпров'я.² Отже, є вагомі підстави вважати, що відсутність валикового вінчика в керамічних комплексах Листвина засвідчує верхню хронологічну межу існування городища Листвин, яка датується щонайбільше кінцем третьої чверті XI ст. До цього ж часу відноситься верхня хронологічна межа городища у Судовій Вишні на Прикарпатті. Порівняльний аналіз кераміки Судової Вишні і Листвина підтверджує достовірність даного висновку, що знаходить відображення у високому коефіцієнті подібності керамічних колекцій. Незначну відмінність, на наш погляд, слід пов'язувати з територіальною віддаленістю обох пам'яток та існуванням локальних керамічних традицій. Кераміка Листвина цілковито відповідає кераміці з Судової Вишні і за іншими ознаками: текстурою і фактурою керамічного тіста, співвідношенням різновидів орнаменту, асортиментом виробів. Це дає підставу припускати співіснування городищ

1. Лисенко П.Ф. Берестье. -Минск: Наука и техника, 1985. -С. 399.

2. Кучера П.М. Керамика //Археология Украинской ССР. К., 1986. -Т.3. -С. 446-456; його ж: Давньоруська оборонна лінія в Пороссі //Археология. -1987. -№59. -С. 67-69.

у Листвині і Судовій Вишні, тобто, що у них збігається не тільки верхня, а й нижня хронологічна межа. Час функціонування городища у Судовій Вишні автор розкопок О.О.Ратич визначав у межах X-XI ст.¹

Підтверджують датування кераміки Листвина і матеріали з розкопок могильника у с. Берестяне Волинської області.²

Визначальними тут були матеріали з курганів (скляні та сердолікові намистини, срібне скроневе кільце), які датуються X-XI ст.³ До комплексу цих речей входив цілий горщик, що також датується цим періодом. Ці дані можна вважати достатньо надійними, оскільки вони ґрунтуються на сукупності речового матеріалу, що має датуючі властивості.

Отже, на підставі порівняльної характеристики листвинської кераміки з надійно датованими і систематизованими керамічними комплексами з трьох

1. Ратич О.О. Результати дослідження городища Замчисько в місті Судова Вашня Львівської області в 1957-1962 рр. //МДАПВ. - 1962. -Вип.4. -С. 106-119.

2. Гупало В.Д. Отчет о результатах работы Киверцовского отряда Волинской хоздоговорной экспедиции Института общественных наук АН Украины за август 1990 г. -Львов, 1990. -С. 64.

3. Щапова Ю.А. Стекланные бусы древнего Новгорода //МИА СССР. -1956. -№55. -С. 164-179.

будівельних горизонтів у Звенигороді, з двох горизонтів у Судовій Вишні, могильника у Берестяному вдалося, як видається, виділити сукупності гончарного посуду, що характеризуються трьома хронологічними фазами існування городища у Листвині: друга половина X ст. - початок XI ст.; перша половина XI ст.; третя чверть XI ст.

Кераміка другої половини X ст. - початку XI ст. у Листвині репрезентована як конусоподібними, так і опуклоподібними слабопрофільованими горщиками. Проте фрагментованість матеріалу не дає підстав говорити про співвідношення цих форм. Посудини обох різновидів здебільшого грубостінні - 7-12 мм, їхня поверхня дещо горбкувата, зі слідами загладжування. Тісто насичене помітною кількістю крупнозернистих домішок непросіяного піску, подрібненого шамоту і жорстви. Випал одношаровий сірого і чорного кольорів та двошаровий - ясного, бежевого та коричневого кольорів. Вінчики цієї сукупності посудин сформовані здебільшого крупним (15-20 мм) манжетом, добре профільованим глибоким відрізком із зовнішнього боку. У зв'язку з появою в кінці X ст. накривок майстри на окремих горшках намагалися зробити додаткові пристосування (увігнутість або псевдозакраїнку на внутрішній поверхні вінчика), що мало, мабуть, більш щільно закріплювати накривку, хоч, судячи з відомих форм накривок, це було зайвим і не знайшло масового поширення.

Способи профілювання вінчиків досить одноманітні: а) опуклий, б) увігнутий по всій площині, в) плоский одногранний манжет чи грань. Характерною особливістю при цьому є те, що вінчики листвинських горщиків набувають по верхньому краю злегка потовщених і загладжених обрисів, на таких горщиках часто нанесений орнамент у вигляді комбінацій прямих і хвилястих ліній з ямковими вдавленнями та насічками. Аналогічна кераміка простежується в житлових комплексах нижнього горизонту у Судовій Вишні (житла 1,3,6), які містили також уламки ранньогончарних мисок і пателень.

Кераміка першої половини XI ст. представлена переважно опуклобокими горщиками, виготовленими з високоякісного тіста, що містило незначну кількість дрібнозернистих домішок. При цьому розрізняють два різновиди керамічної фактури: а) з візуально помітними домішками дрібнозернистого піску, б) поверхня, де домішки візуально не фіксуються, а текстура черепка подібна до цегли. Хронологічна перевага у вживанні того чи іншого різновидів тіста не простежується. Очевидно, обидва рецепти приготування глиняної маси використовувалася одночасно. Посудини цієї сукупності мають якісний різноманітний тришаровий випал сіро-чорного, бежевого і цеглистого кольорів, що залежало від чинників (вмісту Fe_2O_3 в глиноземі, температури випалу, типу гончарної печі та ін.). На подібних

горщиках формуються вінчики, дуже близькі до обрисів другої половини X ст. - початку XI ст., але більш мініатюрних пропорцій (висота манжета чи грані коливається в межах 5-10 мм, зрідка 10-15 мм) з ледь підкресленими нижніми ребрами манжета і з рівною поверхнею вінчика з середини. Посудини порівняно тонкостінні (3-6 мм) і в значній кількості вкриті заглибленим орнаментом, який репрезентує багатосюжетні композиції. Ця сукупність посудин є найбільш масовою для Листвина і характеризує час його розквіту.

Широкі аналогії подібних горщиків простежуються серед кераміки Пліснеська¹, Судової Вишні², курганного могильника біля с. Берестяне³.

Кераміка третьої чверті XI ст. відрізняється від горщиків попередньої фази появою форми вінець, яка вже чітко поєднує в своїх обрисах добре профільований валик з середини і грань або манжет ззовні. У загальних пропорціях горщиків теж помітні зміни. Валико-гранчасті та валико-манжетні вінця формуються на посудинах, в яких порівняно з пропорціями посудин першої половини XI ст. висота плічок зменшується, а ступінь їхньої опуклості

1. Кучера П.М. Кераміка древнього Пліснеська // Археологія. - К., 1961. - Т.12. - С. 75.

2. Ратич О.О. Результати... - С. 107.

3. Гупало В.Д. Отчет... - С. 4-5.

зростає. Крім того, поряд ще з домінуючою опуклобокою формою починають поширюватися екземпляри конусоподібної форми. Цікаво те, що для кінцевої фази існування Листвина характерне співіснування не тільки опуклобокої і конусоподібної форми горщиків з усіма їх різновидами, а й різних форм вінчиків, які розвинулися за період другої половини X ст. - третьої чверті XI ст. Показано, що відсоткове співвідношення різних типів кераміки на даному хронологічному етапі дає змогу виділити типи відмираючі, пануючі і новоутворені. Особливо яскраво ілюстрований керамічний комплекс, що належав до кінцевої фази Листвина. На долівці і в розвалі печі житла № 4 (посад) виявлена кераміка, в якій відображена тенденція не тільки до утворення валика на відомих раніше модифікаціях гранчастих і манжетних вінцях, а й нівеляція манжетного подрізу чи ребра грані. Ще цікавішим, на наш погляд, є комплекс кераміки з розвалу печі в житлі № 6 на посаді. Виявлені товстостінні фрагменти з крупними вінчиками порушують однорідність комплексу і явно мають яскравовиражений архаїчний характер (можливо, що й вони потрапили в житло випадково). Відмираючими формами, як у житлі № 4, так і в житлі № 6, є манжетні і гранчасті вінчики з рівною внутрішньою поверхнею. На підставі керамічного комплексу з житла № 4, де реконструйовані горщики дають уявлення про цілу форму, можна судити,

що й загальні пропорції посудин зазнають певних морфологічних змін. Це виявляється у трансформації низки ознак. Так діапазон висоти дуже довгого і довгого плічок зменшується до своїх мінімальних значень, водночас збільшується ступінь опуклості, що надавало опуклобоким посудинам конусоподібних обрисів на цих різновидах, що вживаються вінчики старих форм. Вінця архаїчної, характерної для першої половини XI ст., форми виявлені також і на новорозвинутих для третьої чверті XI ст. конусоподібних горщиках з високопіднятими середніми плічками, але в цілому на городищі на даному етапі вони трапляються не часто. Новорозвинутими для того часу є валико-манжетні вінчики у конусоподібних горщиків, для яких простежуються аналогії серед кераміки з житла №5 верхнього горизонту у Судовій Вишні.¹

Горщики різної ємності були основними різновидами домашнього начиння. В них готували їжу, споживали страви, зберігали рідкі та сипучі продукти. За уламками посудин важко визначити їхню ємність і функціональне призначення.

Десь близько 43% усіх горщиків вкрито декором. Орнамент, здебільшого, являє собою широкі стрічки візерунків, що охоплювали горщик по всій висоті плічка. Зрідка оздоблювалася внутрішня поверхня горловини. Декор наносили як багатозубим орнаментом, так і звичайним вістрям.

1. Ратич О.О. Результати... -С. 115.

У першому випадку на поверхні посудини залишилися ретельно прокреслені, рівні, виконані під час руху гончарного круга мальовничі композиції. На фоні цих орнаментів вирізняються значно скромніші і примітивніше виконані з нерівними лініями візерунки, для нанесення яких використовували загострену паличку. За сюжетом орнамент досить різноманітний і цікавий. Однак у процесі декорування віддавали перевагу комбінаціям одного або кількох рядів прямолінійного мотиву, виконаного багатозубим штампом з рядом ямкових вдавлювань або насічок. На цьому фоні домінували композиції з прямої та хвилястої ліній у найрізноманітніших поєднаннях, для творення модифікацій яких широко диференціювали кількість зубців в орнаменті і взаємне розташування на орнаментованому полі. Особливо приваблюють пишні композиції, що склалися з кількох рядів вдавлювань у вигляді округлих або овальних ямочок, густота компонування яких створювала враження ажурного мережива.

Оригінальними для Листвина є орнаментальні сюжети, композиції яких виконані з трьох рядів поодиноких місяцеподібних насічок, розташованих ріжками вертикально, або двох рядів таких насічок на фоні трьох прямих ліній, або ряду місяцеподібних насічок, нанесених дво- і чотиризубим штампом під кутом. Своєрідністю відзначаються мотиви подібних насічок, прокреслених тризубим штампом в один ряд, або ряду поодиноких есоподібних насічок у

поєднанні з короткими, нанесеними під кутом, відрізками. Цікавими серед кераміки є ямкові вдавлення, виконані загостреною паличкою в три-чотири ряди, двозубим орнаментом у два ряди або в поєднанні з хвилястою багатозубою хвилею. В Листвині зафіксовані поодинокі фрагменти кераміки, оздоблені прямими широкими (понад 3 мм) лініями, які часто трапляються на гончарних горщиках з волинських ранньосередньовічних пам'яток.

Серед кераміки з Листвина є цілі та пошкоджені денця посудин з клеймами, що були виявлені лише в центральній частині городища - дитинці, де проживала заможна феодальна знать. Цей факт наводить на думку, що саме вони були замовниками посуду, який клеймили на їхнє замовлення. Такої думки дотримуються археологи Р.Розенфельд¹ та К. Черногорський². Інші дослідники вважають, що клейма відображають магічні зображення³.

Керамічні клейма, що відображають однозначно з легендою одне або інше зображення, є поряд з іншими археологічними знахідками цінним історичним джерелом.

1. Розенфельд Р.Л. К вопросу о гончарных клеймах // СА. -1963. -С. 121-130.

2. Cernohorsky K. Keramika fendalisuj // Ceski Rocnik. -№40. - Praha. -1953. -S.62.

3. Тухтина Н.Б. Средневековые славянские гончарные клейма // ГИМ. -1960. -Вып.37. -С. 118-155.

Вони не були випадковим атрибутом на посуді. Клейма несли в собі повну інформацію про час та місце виготовлення посуду, мотив рисунка та виробника.

Дослідженням клейм на посуді займалися відомі дослідники кінця XIX та XX ст.¹ Однак на сьогодні немає єдиної думки щодо їхнього походження, більш конкретної розшифровки знаків і часу виготовлення. І тому кожна нова знахідка денець з клеймами доповнює і частково наближає до остаточного вирішення цього важливого питання. За весь період розкопок на листвинському городищі зібрано близько 50 клеймових денець. Загалом доля клеймового посуду серед загальної маси виявленої кераміки невелика і становить зовсім незначну кількість.

Клейма можна поділити на декілька класифікаційних груп. Найбільша кількість денець представлена клеймами, в основі яких лежить геометричне коло, в якому вписаний хрест, у меншій кількості - радіуси та лінії. Чим же можна

1. Тышкевич К. Г. Свинцовые оттиски найдены в реке Буге у Дрогочина. "Древности". Труды московского археологического общества. -М., 1865. -Т. 1. -С. 120-121; Котляреский Н.Н. Заметка к статье К.Г. Тышкевича "Свинцовые оттиски найдены в реке Буге у Дрогочина". "Древности". Труды московского археологического общества. -М., 1865. -Т. 1. -С. 246; Блифельд Д. І. До питання про ремесла та ремісників у Київській Русі IX-X ст. //Археологія. -К., 1954. -№9. -С. 30-35; Кучера П.М. Гончарные клейма из раскопок древнего Плиснеска //КСИА. -1960. -Вып.10. -С. 75.

пояснити таку одноманітність у зображенні клейма як на території Волинської землі, так і на території слов'янських земель? Таку саму аналогію спостерігаємо в кераміці того часу давньоболгарських центрів - Плісці, Модарі, Пресові.¹ Тільки тлумачення клейм як символів, що втратили своє початкове значення і використовувалися в подальшому ремісниками-гончарами як виробничі тавра, можна пояснити схожість керамічних клейм у різних, часом віддалених одна від одної частинах слов'янських земель. І справді, категорію зображень клейм, відносячи їх до найбільш ранніх, пов'язують із спільністю язичницької символіки, яка виражала обожнювання неба і небесних світил і була магічним знаком вогню під час випалювання.

Форму кола здавна пов'язували з формою сонячного диску. Коло - це знак сонця, хрест символізує вогонь. Хрест, вміщений в коло, представляє рухомість хреста, тобто знак сонця. Отже, в основі вищеописаних клейм знаходиться символічне зображення вогню і сонця, що в більшості випадків є тотожністю уявлень і зводиться до сонця.

Одними з найцікавіших є клейма із зображенням "знаків Рюриковичів". На думку деяких учених, на формування княжих знаків Київської держави значний вплив мало Північне Причорномор'я, яке було тісно пов'язане з

1. Стончев С. Грынечарские знаки от Плиска, Модара и Пресова. РП. III. -София, 1948. -С. 235-245.

сарматами. Зазначимо, що подібність знаків Рюриковичів з зображенням триденсів знаходимо на монетах боспорських царів римського часу. В ранньому середньовіччі нові тавроподібні зображення виявлені в декорі поясних наборів та інших виробів VI-VIII ст. н.е., і за походженням є, ймовірно, сарматськими і боспорськими. Однак на сьогодні ще не розкрито всіх етапів перехідного періоду трансформації знаків Рюриковичів від тавроподібних зображень північнопонтійської периферії античного світу і раннього середньовіччя.

Найбільш подібними до князівських знаків можна віднести клеймо з Листвина, яке було виявлене в наземній споруді дитинця. Нижня частина виступу по середині основи рисунка змазана. Даний знак за формою нагадує свічник з трьома короткими зубцями і не має будь-яких складних елементів. Його можна віднести до найбільш раннього періоду існування знаків княжої власності, які дійшли до нас з середини X ст. Два інші екземпляри представлені ще простішими знаками, виконаними простим схематичним рисунком, нагадуючи двозуб та тризуб, які також можна віднести до раннього періоду виникнення цих клейм, тобто до X ст.

Серед клейм виявлено також два екземпляри, подібні до знаків свастики як давнього символу сонця та життя. Він відомий в Європі з III тис. до н.е. Своїм походженням

і змістом він нагадує хрест з прямими переломами на кінцях, тобто вічний рух.

Поряд з описаною групою клейм виявлено єдиний екземпляр, що дуже рідко трапляється на денцях посудин інших пам'яток цього регіону і більш віддалених районів - вміщена в коло п'ятикутна зірка, що символізує знак небесного світила.

На думку дослідника Є.І. Саломонника, цей астрологічний магічний знак правив за апотрелей, оберег, символ здоров'я і добробуту.¹ В більш загальному розумінні він пов'язаний з поширенням у перших століттях нашої ери астрономічних учень, вірою у вплив небесних світил на долю світу, а в цілому - і на долю окремої людини, визначену ще при народженні, на тривалість її життя.

Найбільш ранні знахідки клейм із зіркою виявлені на стінках посуду з городища Еребуні у Вірменії, яке було засноване урартським правителем Аргішті-I (701-760 рр. до н.е.)² та Ість-Альмінському городищі II-III ст. н.е.³ Також відомі подібні знахідки і на пам'ятках

1. Саломонник Е.І. Написи на кримських амфорах перших століть нашої ери // Археологія. -1993. -№2. -С. 95.

2. Там же. -С. 103-104. -Рис. І: 7-8.

3. Лосева И.И. Новые археологические исследования отряда ГМИИ им. А.С. Пушкина на холме Арин-берд // СА. -№2. -1958. -С. 184. -Рис. 7.5.

давньоруського часу в Києві¹, Воїні², Пліснеську³, Юр'єві⁴ та Хорові на Волині⁵.

Отже, колекція гончарних клейм з Листвина доповнює загальну картину такого поширеного на території Київської держави явища, як клеймування посуду.

Як зазначалось, поряд з горщиками в асортименті гончарних виробів на городищі виявлено миски, пательні, друшляки, накривки.

Для Листвина характерні миски двох різновидів: конічні і опуклобокi. Обидві моделі виготовлялися вручну, а потім обточувалися на гончарному крузі. Миска конічної форми масивна, з товстими стінками в 10-12 мм, діаметром по вінчику 250 мм. Однак фрагментований стан збереження не дає уявлення про загальний вигляд посудини. Край миски слабопрофільований, оформлений косозрізаною назовні гранню.

1. Шовкопляс Г.М. Знаки на давньоруському посуді з Києва // Археологія. -К., 1964. -Т.ХVІІ. -С. 66. -Табл. VІІ. -Рис. 7.

2. Довженок В.И., Гончаров В.Н., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. -К., 1957. -С. 62. -Табл. ІХ. -Рис. 5.

3. Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. -К., 1957. -С. 86. -Табл. ІV. -Рис.7.

4. Орлов Р.С., Моця А.П., Показ П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земля южной Руси в ІХ-ХІV вв. -К., 1985. -С. 39. -Рис. 7:13.

5. Петегирьч В.М. Предметы быта // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья. -К., 1990. -С. 89-93.

Аналогії таких мисок відомі на західнослов'янських землях, де вони датуються кінцем VIII - початком XI ст. Край опуклобоких мисок непрофільований, заглажений і заокруглений. Обидва типи мисок датовані в межах другої половини X - першої половини XI ст.

До ранньої фази існування Листвина відносяться пательні, виготовлені на гончарному крузі. Виявлені їхні уламки репрезентують дві форми: з конічно розхиленими і опуклобокими стінкам. У тісті, з якого виготовлені пательні, присутні домішки дрібних зерен жорстви. Уламки подібних знахідок виявлені поряд з фрагментами ранньогончарних мисок в житлах у Судовій Вишні. Гончарні пательні з'являються в X ст. Найбільш поширені вони на пам'ятках Волині (Белз, Буськ, Доброміль, Турійськ, Старгород, Смілин), рідше трапляються в Галицькій землі.

У Листвині виявлено дві цілі накривки і близько десяти їхніх уламків. Уламки репрезентують масивні слабопрофільовані покритишки, що мали конічну форму з заокругленими або косозрізаними до середини краями. Дослідники відзначають існування подібних накривок уже з X ст.¹

Цілий екземпляр накривки виготовлений з добре відмитої глини з незначним добавлянням кварцу. Вона має світло-жовтий колір. Вся її поверхня орнаментована паралельними лініями, а в найвищій частині вона, як і головка, орнаментована косими защепами. Внутрішня сторона накривки має круговий бортик,

1. Кучера П.М. Кераміка древнього Пліснеська... -С. 148.

що відігравав роль фіксатора герметичності. Діаметр накривки - 12 см, висота - 6 см. Друга накривка представлена фрагментовано. Колір її темніший від попередньої. Вона орнаментована чотирма паралельними лініями і має значно більший бортик. Близькі аналогії цим накривкам простежуються серед матеріалів першої половини XII ст. у Звенигороді¹. На підставі керамічного тіста накривки з Листвина слід відносити до кінцевої фази і датувати третьою чвертю XI ст.

Серед керамічних комплексів Листвина виявлено уламки невеликих вузькогорлих амфорок з петлеподібними вушками, які є привізними і потрапили на городище як київський імпорт, та миски-сирниці темно-сірих кольорів. Вони використовувалися для стікання сироватки в процесі виготовлення сиру.

Завершуючи огляд кераміки з городища Листвин, зазначимо, що численні аналогії описаним посудинам знаходимо серед керамічних комплексів X-XI ст. на селищах і городищах Волині, Прикарпаття та більш віддалених районах. Це означає, що гончарне ремесло у Листвині розвивалось відповідно до генеральної спрямованості давньоруського гончарства в цілому. Однак у рамках цих спільних закономірностей простежувались творчі, індивідуальні зусилля, які надавали місцевій кераміці у кожному окремому випадку самобутній характер, що найяскравіше відображалось в моделюванні вінчиків і декоративному оздобленні начиння.

1. Свешніков І.К. Дослідження давнього Звенигорода... -С. 94-101.

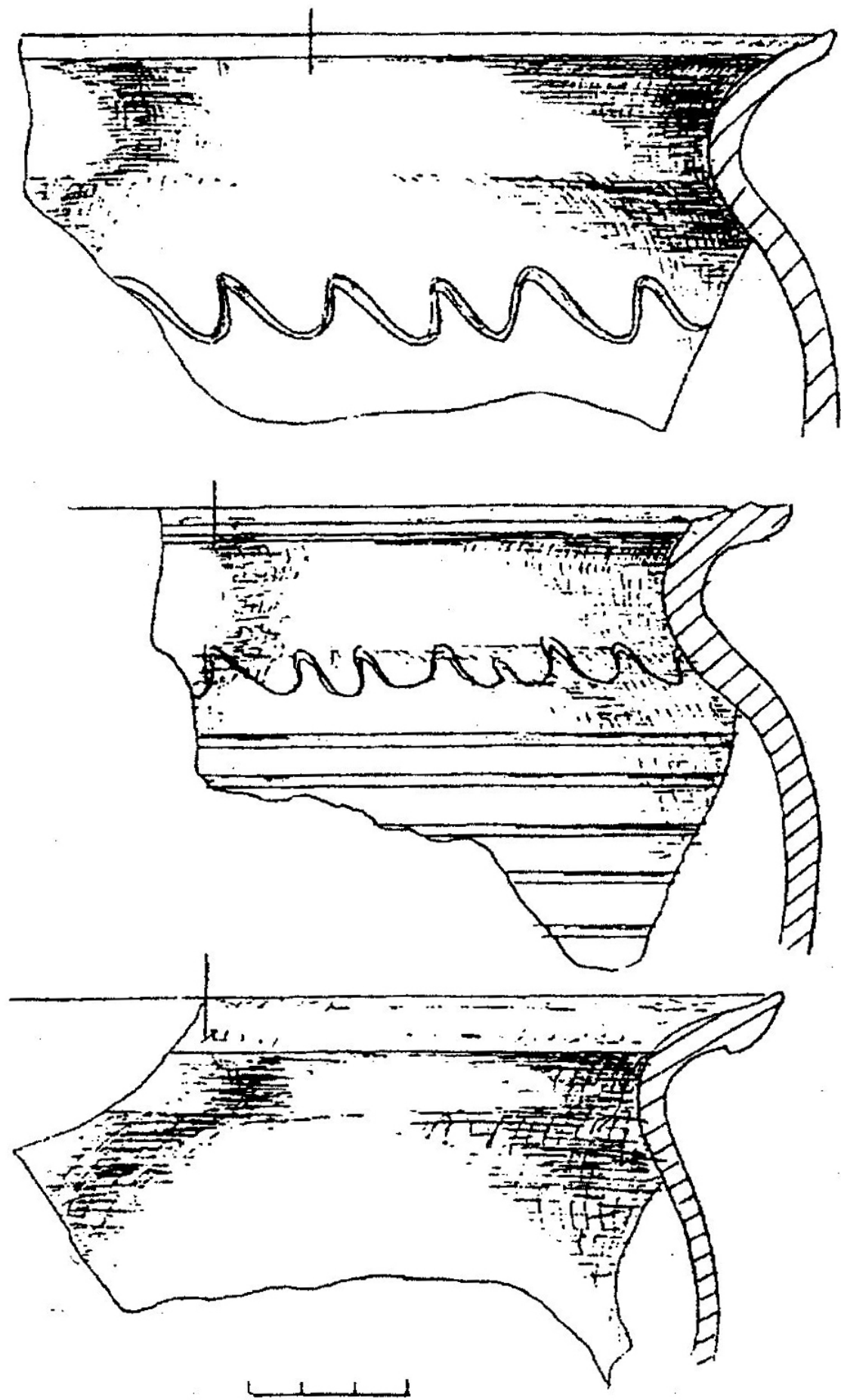

Рис.1. Листвин. Фрагменти кераміки.

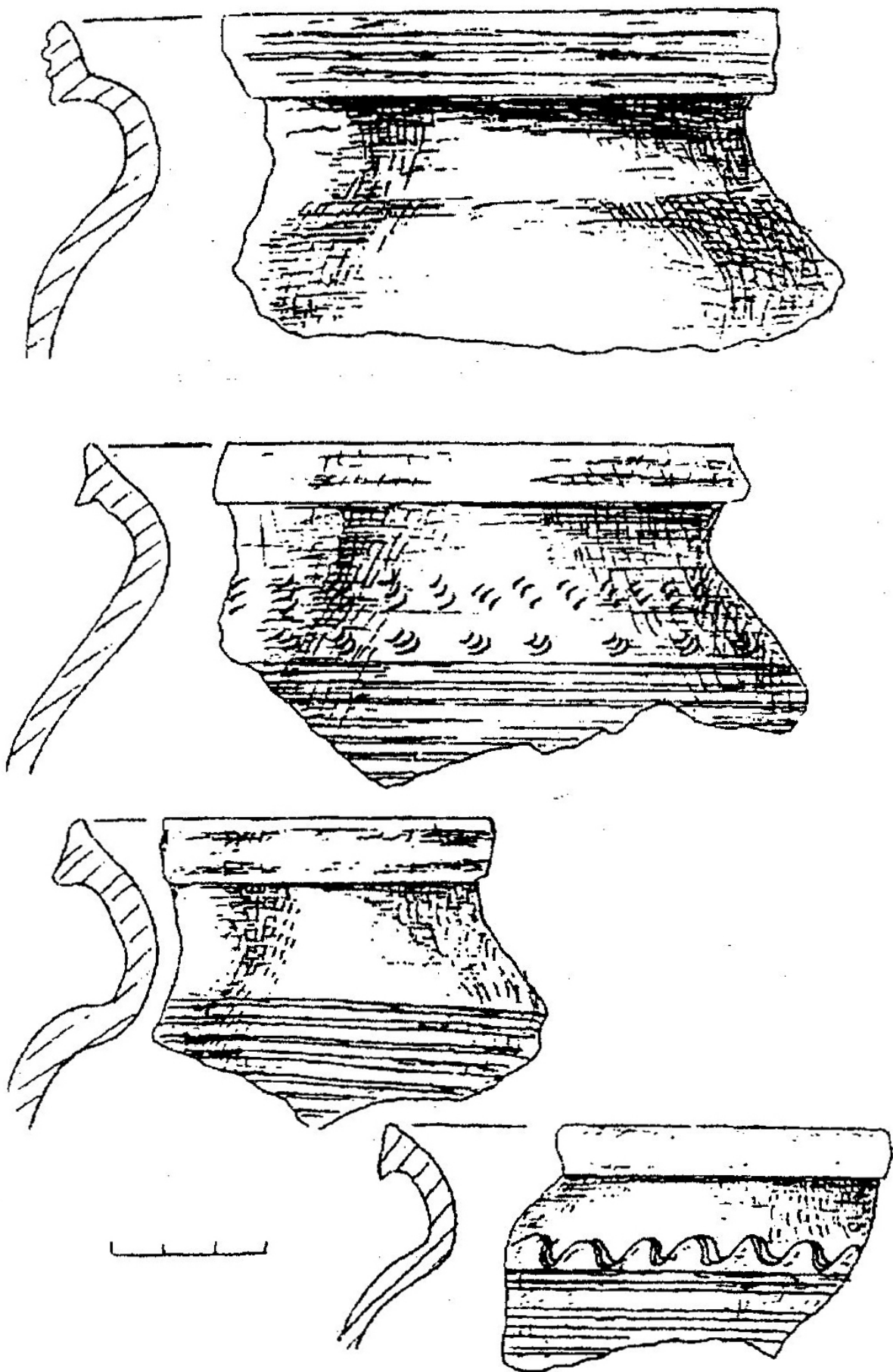

Рис.2. Листвин. Фрагменти кераміки.

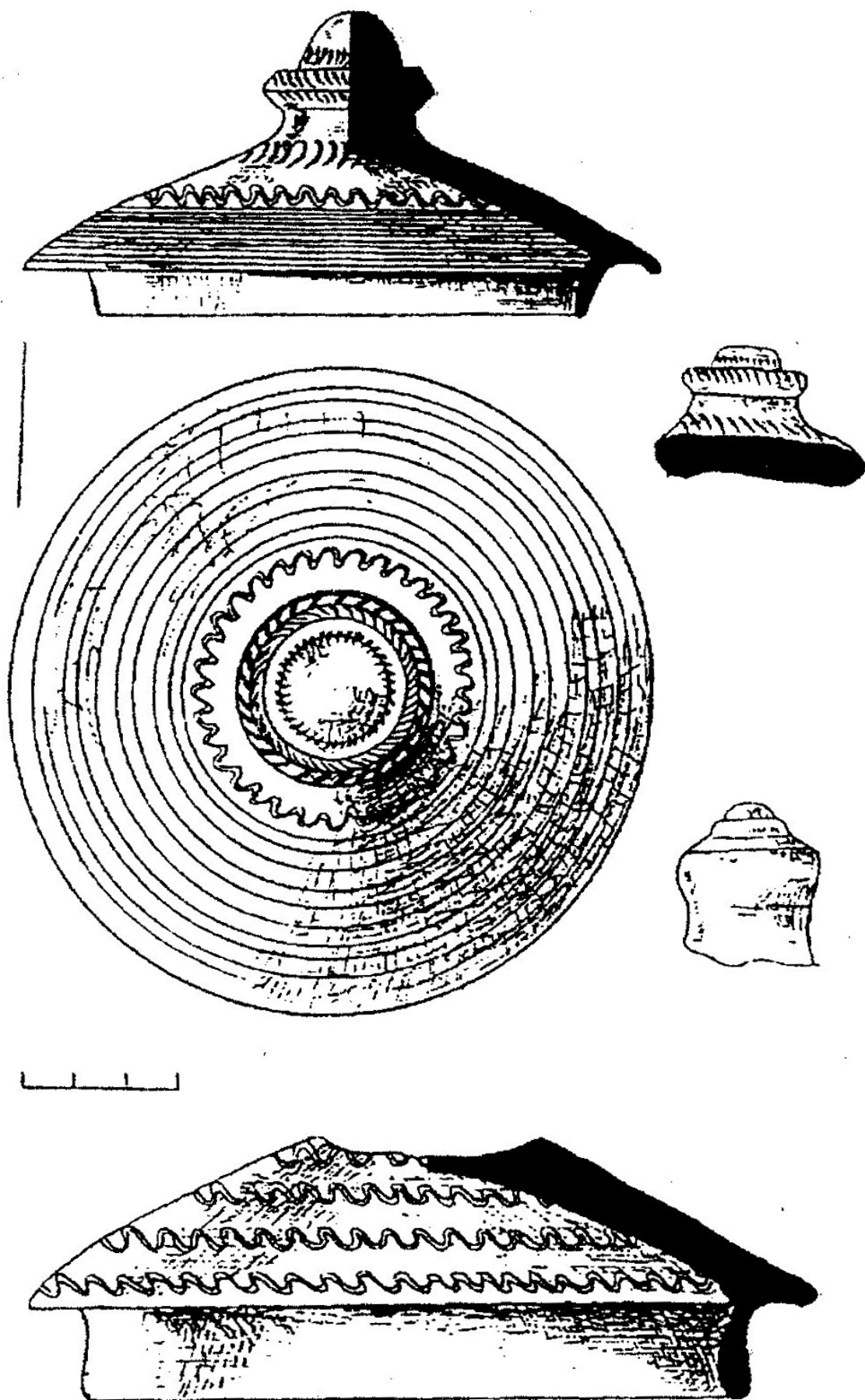

Рис. 3. Листвин. Накривки.

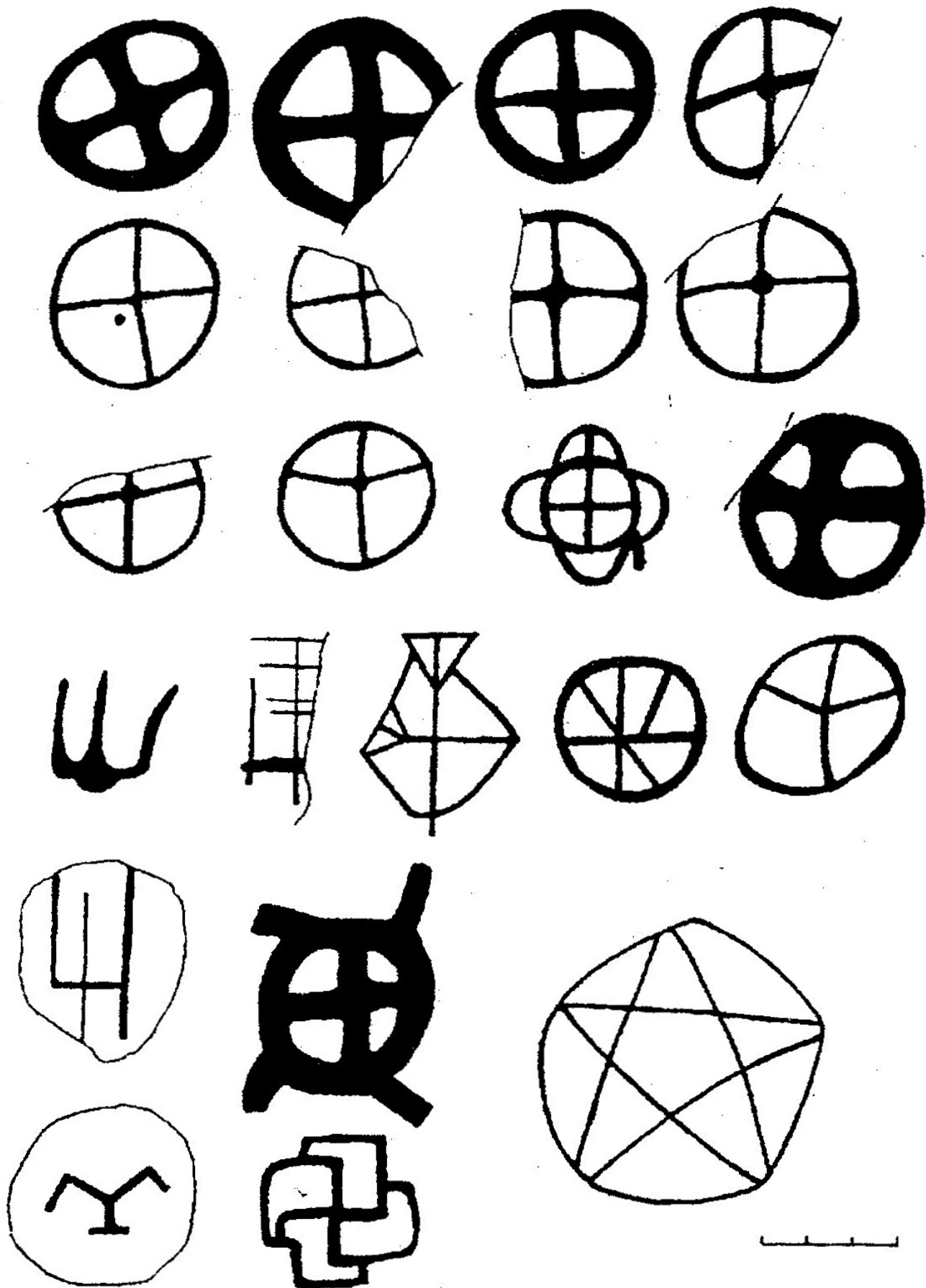

Рис.4. Листвин. Зразки клейм.

Фото.1. Листвин. Горшки.